

D) Seoska društva: razvijeni i kasni srednji vijek

1) Razvojne smjernice

Krizni procesi, o kojima potkraj ranoga srednjeg vijeka svjedoče samostanski kartulari, od XII. stoljeća djeluju sve jače na seoske općine u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Prodiranje svjetovnoga i crkvenoga zemljišnog posjeda iz dalmatinskih gradova prema hrvatskome zaleđu biva sve jačim, dok se dio seoskih općina uključuje u kneštva hrvatske vlastele, pa njihovi pripadnici po-staju ovisni kmetovi na njihovim zemljišnim posjedima. I stvaranje kneštava i širenje zemljišnih posjeda iz gradskih središta na obali pokazuje da se postupno pogoršava gospodarski i pravni položaj seoskih društava u Hrvatskoj. Unatoč tome seoska općina i njezini pripadnici, bilo da su uklopljeni u distrikte dalmatinskih gradova bilo da ostaju na hrvatskome političkom području, na koje se proteže jurisdikcija ugarsko-hrvatskih kraljeva, čuvaju sve do kraja srednjega vijeka značajke, barem ograničene, društvene zasebnosti. Bez obzira na brojne razlike u ustrojstvu seoskih društava na pojedinim regionalnim dijelovima hrvatskoga kraljevstva od srednjovjekovne Slavonije do kotareva dalmatinskih gradova, ili na feudalnim posjedima u Istri, smije se zaključiti da je na čitavome prostoru od Drave do Jadrana seoska općina prepoznatljiva vrsta u le-pezi srednjovjekovnih društava, s više ili manje razvijenim oblicima samoupravne organizacije, o čemu svjedoče i nazivi vrelâ: *komun*, *universitas*, *fraternitas*, *posoba* itd.

Ili drugačije: premda se u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, prije svega južno od Velebita, od kraja ranoga srednjeg vijeka počinje razarati slobodna seoska općina i postupno smanjivati broj ljudi koji obrađuju vlastito zemljište, što znači da se smanjuju površine, na kojima postoje slobodni seljački posjedi, ipak je seoska općina i dalje, kroz razvijeni i kasni srednji vijek, temeljni oblik društvenoga organiziranja na seoskim područjima. U ustrojstvu seoskih društava u tome su razdoblju sve primjetnije gospodarske i staleške razlike između njihovih pripadnika, od kojih većina postaje obrađivačima zemljišta na svjetovnim i crkvenim vlastelinstvima, ali je seoska općina unatoč tome i u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku, od XII. stoljeća dalje, nezaobilazna osnovica društvenoga razvoja u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

2) Srednjovjekovna Hrvatska

Promjene u gospodarskome i pravnome položaju seoskih općina u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku (XII. do XV. st.) vrela najbolje ocrtavaju na onim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, južno od Velebita, između Zrmanje

i Cetine, na kojima se hrvatski politički teritorij izravno dodiruje i postupno prožimlje s komunalnim područjima dalmatinskih gradova. Svjetovni i crkveni zemljišni posjed, oslonjen na pomicanje granica komunalne jurisdikcije, širi se na hrvatsko zaleđe i steže prostor slobodnih seoskih općina. No na svim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske sukob s komunalnom jurisdikcijom dalmatinskih gradova nije bio jednako jak, niti je izazivao jednako jake promjene u ustrojstvu seoskih općina. Najblaži je bio u gradovima s velikim distriktualnim područjem (Zadar), gdje je i širenje gradskoga zemljišnog posjeda bilo lakše, najoštrij u onima s malom površinom komunalnoga teritorija (Split). Najraniji od njih jest sukob između splitske crkve i omiških Kačića oko zemljišnih posjeda u Mosoru, koji 1180. godine završava pogibijom splitskoga nadbiskupa Arnira (Rajnerija).

Prema ispravi od 15.VI.1103., kralj Koloman je Splitskoj nadbiskupiji potvrdio brojna sela i posjede (villas et possessiones), između ostaloga i:

*“villam Syrenine, Gete, Tugari, Asseti [...] cum servis et ancillis et eorum posteris”*²⁵, tj.

“selo Srinjine, Gata, Tugare, Osič [...] sa servima i ancilama i njihovim potomcima”,

dakle sela u Poljicima. Teško je reći otkad je Splitska nadbiskupija posjedovala ta sela, ali valja upozoriti da je ta Kolomanova isprava, po svoj prilici, krivotvorena u 60-im godinama XII. stoljeća, u razdoblju sporova između Splitske nadbiskupije i omiških Kačića oko tih posjeda.²⁶ Bizantski car Emanuel Komnen piše u ožujku 1180. godine namjesniku Rogeriju da je obaviješten od splitskoga nadbiskupa Arnira da stanovnici toga kraja i nemali broj Kačića drže posjede u Srinjinama koji pripadaju splitskoj crkvi, pa mu zapovijeda da povede istragu o tome u nazočnosti nadbiskupa Arnira i lokalnoga stanovništva te Kačića i da te posjede, ako se spominju u privilegiju, vrati splitskoj crkvi.²⁷ Kad je nadbiskup Arnir pokušao osobno u Mosoru utvrditi posjede Splitske nadbiskupije, Poljičani i Kačići, na čelu s knezom Nikolom, kamenovali su ga, čemu Toma Arhidakon posvećuje jedno dojmljivo poglavlje u svojoj “Salonitanskoj povijesti”.²⁸

Epizoda s nadbiskupom Arnirom upućuje na oštrinu sraza između dalmatinskoga grada i hrvatskoga zaleđa oko vlasništva nad zemljišnim posjedima i seoskim općinama u drugoj polovici XII. stoljeća. No u sporovima sa seoskim zaleđem nije sudjelovala samo splitska crkva, nego i gradska zajednica, o čemu svjedoči sukob Splicišana sa stanovnicima sela Ostroga, na graničnome dijelu splitskoga i trogirskoga teritorija. Prema Tomi Arhidakonu, u selo Ostrog oko 1225. godine provaljuju “neki Hrvati Toljen, Vučeta, sinovi Butkovi, sa svojim rođacima” koji su se tu željeli nastaniti, tvrdeći da su oni “subaštini (coheredes) istoga mjesta”. Splicičani pod vodstvom kneza Petra iz Huma napadaju Hrvate u Ostrogu i odnose pobjedu.²⁹ Premda Toma Arhidakon kaže da su Hrvati “provalili” u Ostrog, dakle da su oni došljaci i osvajači seoskih zemalja, njegova tvrdnja nije točna, jer je osporava mirovni ugovor između Trogira i Splita te

sâm tekst *Salonitanske povijesti*. Prema miru između Trogira i Splita iz godine 1277., selo Ostrog sa svim svojim zemljištima vraća se

“omnibus illis commorantibus Spaleti vel Tragurii qui vulgariter lingua sclavonica dedigi appellantur”,³⁰

tj.

“svima onima koji borave u Splitu ili Trogiru i koji se u vulgarnom slavenskom jeziku nazivaju dedićima”.

Izričaj *dedigi* (*dedići*, *didići*), upotrijebljen ovdje za stanovnike Ostroga, sâm po sebi pokazuje da je riječ o skupini ljudi koji posjeduju vlastiti zemljišni posjed.³¹ Ostrožani su bili pripadnici seoske općine i baštinici zemljišnih posjeda koji su širenjem trogirskoga i splitskoga distrikta na prostor kraljevske Hrvatske potpali pod komunalnu jurisdikcija Trogira i Splita. Da Ostrožani nisu bili došljaci, nego vlasnici baštinskih posjeda, pokazuje i tekst *Salonitanske povijesti*. Toma Arhiđakon ističe da Splitsani, pošto su zauzeli utvrdu u Ostrogu i porušili seosku crkvu,

“effoderunt sepulcra, extumulantes ossa progenitorum eorum, sparsim ea proiecerunt in campum; quatenus ius nullum eiusdem uille aliquando uendicarent”,

tj.

*“iskopaju grobove izbacujući van kosti njihovih pređa, rasuto ih pobacaju po polju da ne bi nikada isticali nikakvo pravo nad onim selom”.*³²

Ostrožani su, prema Tominu tekstu, a i prema izrazu *dedigi*, u sredini prve polovice XIII. stoljeća bili baštinici djedovskih imanja, a Ostrog seoska općina (*villa*) u kojoj su živjeli i njihovi pređi. Kada su pružili otpor podvrgavanju splitskoj komuni, poraženi su u sukobu sa Splitsanima, ali im je u drugoj polovici XIII. stoljeća napokon ipak priznato pravo na baštinske posjede.

3) Selo na komunalnome području: Zadar

Primjeri nadbiskupa Arnira (1180.) i sela Ostroga (oko 1225.) pokazuju s koliko oštine gradska društva s ograničenim mogućnostima širenja distriktnoga područja (Split) nastoje podvrgnuti komunalnoj vlasti seoske općine u hrvatskome zaleđu. Zadar je pak suprotan primjer gradske komune s neusporedivo pogodnijim geomorfološkim preduvjetima širenja komunalnoga teritorija. Zadar od XII. do XV. stoljeća širi gradski distrikt prema hrvatskome zaleđu i Lučkoj županiji, i to prije svega ekonomskim putem, stjecanjem zemljišnih posjeda, koji se tek nakon toga postupno uključuju u politički pojam teritorija zadarske komune. Prodor gradskoga zemljišnoga posjeda prethodi pomicanju političkih granica komune.³³